

Apatóczy Ákos Bertalan

YIYU. THE DECIPHERING OF A SIXTEENTH CENTURY SINO-
MONGOL GLOSSARY

(YIYU. EGY 16. SZÁZADI KÍNAI-MONGOL SZÓTÁR MEGFEJTÉSE)

című doktori disszertáció tézisei

ELTE BTK

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Mongol Nyelvészeti Doktori Program

2006.

A *Dengtan Bijiu* 登壇必究 egy negyven tekercsből álló katonai enciklopédia, amelyet a *Ming* 明 uralkodóház *Wanli* 萬曆 uralkodási korszakának 27. évében (1599.) állítottak össze. Ez a mű tartalmazza a *Yiyu* 譯語 ('fordítás') című fejezetet, mely egy kínai-középmongol párhuzamos szerkesztésű szójegyzék. A *Yuan* 元 korból számos hasonló szójegyzék maradt fenn, közülük a leghíresebbek a *Hua Yi yiyu* 華夷譯語 és a *Zhiyuan yiyu* 至元譯語. Ezek a művek a kínaiak fordító- és tolmácsvivatalaiban, a *Si Yi Guan* 四夷館-ban és a *Hui Tong Guan* 會同館-ban készültek oktatási céllal, és nyilvánvalóan nem törekedve sem tökéletességre, sem teljességre, mindössze arra helyezve a hangsúlyt, hogy a szójegyzékek használói alapvető szókincsbeli jártasságra tegyenek szert az ismertetett idegen nyelven. A *Ming* korból, különösen pedig a végéről kevés hasonló munka maradt fenn, ráadásul, míg az előzőeknek több kitűnő kritikai kiadásuk is megjelent olyan nyelvészekről, mint Mostaert, Lewiczki, Ligeti, Kara stb., addig a *Yiyu*-nek mindössze az átírására és értelmezésére tettek

egy esetben kísérletet kínai tudósok, sok esetben téves, a bizonytalanságot és hibákat nem jelölő átírási megoldásokkal vagy elhamarkodott magyarázatokkal.

Értekezésem első részében ismertetem a *Yiyu* szójegyzék történeti előzményeit, kitérve a hasonló szerkesztésű kínai-barbár (ahogy a kínaiak a szomszédos népeket nevezték) szójegyzékekre, szótárakra, a kínai írásos egyéb közép-mongol nyelvemlékekre (mint a *Mongolok Titkos Története*), valamint a más nyelveken és írásrendszerekkel kiadott közép-mongol szójegyzékekre, amelyek fontos nyelvtörténeti párhuzamokkal szolgálnak a *Yiyu* anyagának megfejtéséhez. A *Yiyu* legfontosabb sino-mongol előzményei közül a *Hua Yi yiyu*-t 華夷譯語 és a *Zhiyuan yiyu*-t 至元譯語 (más néven *Menggu yiyu* 蒙古譯語) említem meg. A *Hua Yi yiyu* a *Zhiyuan yiyu*-vel ellentétben következetesen írja át a mongol szavakat, nagy segítséget nyújtva a mongol és kínai szavak korabeli kiejtésének rekonstrukciójához. Ugyanebben segítenek a 'Phags-pa írásos emlékek, köztük a *Bai Jia Xing* 百家姓 'Phags-pa írásos változata, illetve az egyéb nyelveken megjelent szójegyzékek, ezek közül is elsősorban a Ligeti Lajos kiadásában megjelent isztambuli szójegyzék, a *Mukaddimat al-Adab* mongol szókészlete és *Kirakosz Gandzakeci* mongol nyelvvel is foglalkozó munkája. A legfontosabb történeti előzmények felsorolása után a szójegyzék történetét, valamint címének különböző forrásokban előforduló változatait közlöm, a megfejtés kiindulópontjaként azt a kéziratot jelölve meg, melyet Ligeti Lajos első kínai expedícióján másoltatott magának.

A címbeli, szerkezeti, átírási és az ugyan minimális, de mégis meglévő szókincsbeli különbségek alapján megkülönböztetem a *Yiyu* és a *Beilu Yiyu* szövegeket mint olyan variánsokat, melyek közvetlen forrásai különbözők, azonban visszavezethetők egyazon alap forrásműre. Ez az eredeti forrásmű eddig sajnos nem került elő. A rekonstrukcióhoz felhasznált források így tehát: 1, az MTA Keleti Gyűjteményének Ligetitől kapott kézirata

(Mong. № 44); 2, A Pekingi Egyetem Könyvtárának ritka és különleges könyvek gyűjteményéből való fanyomatos változat (*Shanben tejang yuelanshi* 善本特藏閱覽室 № 9060). Másodlagos forrásokként fölhasználtam még a Gao Xiuqian 高休乾 szerkesztésében 1989-ben kiadott hasonmás *Dengtan Bijiu* 登壇必究 *Beilu yiyu* 北虜譯語-re vonatkozó részét valamint Jia Jingyan 賈敬顏 és Zhu Feng 朱凤 1990-es *Menggu yiyu-Nüzhen yiyu* 蒙古译语 女真译语 [Mongol yiyu-Dzsürcsen yiyu] című, a *Yiyu* szövegét egyszerűsített írásjegyekkel (!) közlő munkáját.

A *Yiyu* szójegyzéke 639 bejegyzésből áll, köztük jó néhány több szóból álló kifejezéssel. A lista szerkezete a kínai enciklopédiák jól ismert rendjét követi: a legszentebb és legnagyobb dolgoktól halad a profánabbak és kisebbek irányába, minden szócikket betagozva egy magasabb rendű osztályba, melyeket 門 *men*-nek nevez. A *men*-ek is a fenti hierarchiát követik, és összesen tizenhét részre osztják a művet. A fanyomatos változatokkal történő összehasonlítása után megállapítom, hogy a Ligeti-féle kézirat feltehetően egy olyan fanyomatos példány kézi másolásával készült, amely nyomódúcával a Pekingi Egyetem Könyvtárában található példányt is nyomhatták. A feltételezést megerősíti, hogy a kézirat változat végén is olvasható a Pekingi Egyetem Könyvtárának példányából ismert, a szójegyzék végére illesztett mondat, mely a készítők nevét és származási helyüket közli, és amely a többi forrás egyikében sincs meg.

A következő szakasz a *Yiyu* nyelvtani vizsgálata. A 2.1 részben a mongol nyelvekből jól ismert és a szakirodalomban *-n* tövű főnevekként emlegetett csoportot tárgyalom. A szóanyag vizsgálatának eredménye azt mutatja, hogy a *Yiyu* – a többi régi szójegyzékhez hasonlóan – igen következtelen az *-n* jelölésében, még az olyan jól körülhatárolható szócsoporthoz is, mint a számnevek. A nyelvtani elemzés második része az igei

kifejezések *Yiyu*-beli viszonylagos ritka voltát magyarázza, felsorolva a legfontosabb szuffixumokat, és megállapítva, hogy esetjelölés jellemzően nem található a szószedetben. A szavak eredeti szótagszámának helyreállításáról szóló 2.3 részben egyrészt azt tárgyalom, hogy a kínai átírásban, egyes esetekben külön szótagként megjelenített, a mongol hangokat reprezentálni hivatott átírás nem feltétlenül jelöl egész mongol szótagot, van, ahol csak magányos fonémát; másrészt pedig azt, hogy ezekben az esetekben a szó más előfordulásait és nyelvtörténeti alakulását is figyelembe kell venni a rekonstrukcióhoz.

A 2.4 rész a magánhangzók közötti réshangok állapotát írja le. Ezeken a helyeken a mongol nyelv modern dialektusaiban főleg hosszúságot vagy kettőshangzókat találunk. A klasszikus mongol írás ugyan megőrzi az ilyen réshangokat, de minden jel arra mutat, hogy ebben az esetben az írás a beszédben már meg nem lévő hangot rögzít, pusztán egyfajta helyesírási megoldást nyújtva az egyébként nem jelölt hosszúságra. A közép-mongol nyelvállapot ezzel szemben egyes helyeken még valóban tartalmazta a magánhangzók közötti réshangokat, vagy azoknak közvetlen nyomát. A kínai átírás alapján, elsősorban Ligeti és Pulleyblank történeti fonológiai megállapításait figyelembe véve megoldást kínálok a rekonstrukcióra. A módszer alapja az, hogy ahol a mongol szóban a kérdéses réshang két szótag határán még megvolt, ott a kínai átírásban olyan szótagot használtak, melynek mai kiejtése szerint az első szótag szótagmagjában (*nucleus*) lévő magánhangzó (*vocal*) után egy siklóhang (*glide*) következik (a korai mandarin kiejtésben pedig *-w*). Azokban az esetekben, ahol a mongol réshang már eltűnt, a kínai olyan szótagot írt, melynek mai kiejtésében a magánhangzót nem követi siklóhang. Ennek a megállapításnak az alátámasztására a szójegyzék anyagából példákat hozok mindkét változatra, és az *-n* tö megléte vagy hiánya alapján külön csoportosítva a szavakat. Egyes szavaknál, ahol a korábbi réshang helyén már erre a korra kialakultak a hosszúságok, ez a módszer nem alkalmazható.

A következő rész azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a kínai átíróknak milyen módszerek álltak a rendelkezésükre, amikor a mongol *l* és *r* fonémát írták át. Ezekben az esetekben, az átírásban hanghelyettesítéseket találunk, ezek azonban nem egyértelműek – a kínai és a mongol fonológiai rendszer ismeretében tudjuk, nem is lehetnek azok. Ennek illusztrálására készítettem egy táblázatot, melyben az eredeti mongol *l* és *r* hangok átírására szolgáló írásjegyek lehetséges rekonstrukciós olvasatait közlöm.

A közép-mongol nyelv egyik legszembetűnőbb jelensége az a szókezdő *h*-, amely a modern mongol nyelvekben – az archaikus peremnyelvek kivételével – eltűnt. A mongol nyelvtörténet kutatói számos elméletet gyártottak a szókezdő *h*-ra alapozva, ezek ismertetése és állásfoglalás nélkül csak annyit állapítok meg, hogy a *Yiyu* közép-mongol nyelve egyértelműen tartalmazza a szókezdő *h*-t.

A *Yiyu* szókincsére vonatkozó megállapítások nagy része a jövevényszavakkal kapcsolatos, melyek már a szójegyzék összeállításakor is ismertek voltak, és jelentős részük azóta is létezik a különböző mongol nyelvekben. Vannak azonban olyan mongol szavak, amelyeket azóta kiszorítottak – főleg a kínai műveltségi szókincshez tartozó – jövevényszavak, de a *Yiyu*-ben még megtalálhatók. Ezzel összehasonlítva szűkebb az a szókincs, amelyet a mongolok kölcsönöztek a kínaiaknak, és túlnyomó részük nem is tekinthető általánosan elterjedtnek a korabeli kínaiban, lévén főként az állattartáshoz kapcsolódó mesterségbeli szavak. Jelentős az olyan szócikkek száma is, melyek esetében mandzsuból való visszakölcsönzés feltételezhető, sőt egyes esetekben mandzsu jövevényszavakkal is találkozhatunk. Végül találunk olyan ritka szavakat, amelyek azóta

kihaltak, és használatuk még archaizáló stílusban sem fordul elő, és olyanokat is, amelyek változatlanul ritkán ugyan, de azóta is felbukkannak.

A 2.8 szakasz egyéb nyelvi jelenségeket ismertet röviden. A modern halha mongol *š* szókezdőjével szemben tipikus a közép-mongol *s* olyan szavakban, mint *sāᠰiyai*, *sūni* vs. halha *šaazgai*, *š□n□*. A szóvégi rövid magánhangzók, melyek a halhában már eltűntek, a *Yiyu*-ben még megtalálhatók, míg az ún. *i* törés, azaz az első szótagbeli *i* hangnak a következő szótagbeli magánhangzóhoz való hasonulása nem jelentkezik.

A 3. fejezet az átírási hibákkal és következtelenségekkel foglalkozik. Jóllehet a kínai írás nem változott a *Yiyu* keletkezése óta, de egyes korokban más-más írásjegyváltozatok voltak divatban, s ezek használata a későbbi korokban félreértésekre adhatott okot. Ezek közül a *Yiyu*-ben a leggyakoribb a *cha* 叉 > *yi* 義 (egyszerű változatában 义) változás. Ez az akár a hozzá nem értő számára is nyilvánvaló alaki hasonlóságon alapul, a mindmáig ismeretlen eredeti szövegnek természetesen a *cha* 叉 írásjegyet kellett tartalmaznia. Több más eset magyarázata mellett megjegyzem, hogy a felderíthető tévedések magyarázatai a szómutatókban találhatóak. A több olvasattal rendelkező írásjegyek mongol fonetikai értékeinek különbözőségére hívom fel a figyelmet a 3.2 szakaszban. A *Hua Yi yiyu*-ből és egyéb munkákból ismert diakritikus kínai írásjegyek használatának téves, torzult módjáról szól a 3.3 rész, és ugyanitt ismertetek néhány, ezen írásjegyek rossz használata miatt érthetlenné változott szócikket.

A disszertáció következő fejezete maga az eredeti szójegyzék átírása, amely a használatra vonatkozó megjegyzésekkel (4.1) és a rövidítések sorával (4.2) kezdődik, majd a

4.3 szakaszban a mű eredeti sorrendjének és oldalbeosztásának megfelelően, sorszámozva sorolja föl a *Yiyu* (és a *Beilu Yiyu*) szavait.

Az 5. fejezet a *Yiyu*-ben előforduló egyes szavak mutatója, ahol a rekonstruált szót a kínai eredeti, a jelentés, majd a szó esetleges más előfordulásai és modern mongol nyelvekben meglévő alakjai követik. A 6. fejezet a szójegyzékben található, a mongol szavak átírására alkalmazott írásjegyeket tartalmazza, melyeknek referenciaképpen megadja korai mandarin kiejtésüket (Pulleyblank alapján). A 7. fejezet a szókincsben előforduló szuffixumokat ismerteti, a 8. a meg nem fejtett vagy nehezen magyarázható szócikkeket. A 9. fejezetben szereplő mutató a *Yiyu* közép-mongol szavainak megfelelő írott mongol alakok rendjét követve teszi a *Yiyu* szavait visszakereshetővé. A 10. fejezetben közlöm a disszertációhoz fölhasznált források és a hivatkozott művek adatait.